

Купрікова Г. В.,

Харківський гуманітарний університет "Народна українська академія"

АКТУАЛІЗОВАНІ НОМЕНИ ОДЯГУ І ВЗУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті на матеріалі назв одягу і взуття розглянуто явище лексичної актуалізації в сучасній українській мові. Аналізований матеріал дозволив нам виділити в складі актуалізованої лексики дві групи: 1) слова, у яких під час актуалізації денотативний компонент значення не зазнав істотних змін; 2) лексеми, у яких у процесі актуалізації відбулися зміни в значенні (субституція (міна) одних компонентів значення на інші). Актуалізація номенів одягу і взуття, з одного боку, пов'язана з посиленою увагою до лексики, яка є засобом національної ідентичності й самотності, з другого боку, із тенденцією до економії мовних зусиль.

Ключові слова: актуалізація, лексема, метафора, номен, семантика, субституція.

В статті на матеріалі названий одягу і взуття розглянуто явище лексическої актуалізації в сучасній українській мові. Аналізований матеріал дозволив нам виділити в складі актуалізованої лексики дві групи: 1) слова, у котрих во время актуалізації денотативний компонент суттєво не змінився; 2) лексеми, у котрих в процесі актуалізації відбулися зміни в значенні (субституція (замена) одних компонентів на другі). Актуалізація номенов одягу і взуття, з одної сторони, пов'язана з посиленою увагою до лексики, котра являється способом національної ідентичності і неповторності, з другої сторони, з тенденцією до економії мовних зусиль.

Ключевые слова: актуалізація, лексема, метафора, номен, семантика, субституція.

The phenomenon of lexical actualization in modern Ukrainian language on the clothes and shoes names materials is examined in this article. The analyzed material allowed us to distinguish two groups in actualized vocabulary: 1) words which denotative component did not change significantly during actualization; 2) lexemes which had changes in the value (substitution (replacement) of one component to another) in the actualization process. The clothes and shoes nomenclature on the one hand is related to the increased attention to vocabulary which is a method of national identity and originality on the other hand – a tendency to language efforts economy.

Key words: actualization, lexeme, metaphor, nomen, semantics, substitution.

Вплив соціальних чинників на розвиток й функціонування лексики виявляється в тому, що на сучасному етапі розвитку мови спостерігаємо процес мовного відродження: слово, зафіксоване в словниках сучасної української мови як застаріле, переходить в активний запасності мови, збагачуючи самотній словник української мови, та перестає сприйматися як застаріле. Актуалізована лексика зазнає різноманітних семантичних та стилістичних трансформацій. Семантичні процеси в словниковому складі мови вивчали Д. Баранник [1], М. Дудик [6], О. Кабиш [7], Д. Мазурик [8], Л. Мацько [9], І. Самойлова [10], О. Стишов [16], Л. Струганець [17] тощо. Явище "переходу лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки функціональній активності ..." О. Стишов називає терміном *актуалізація* [16, с. 93]. М. Бондар [2], М. Дудик [6] вживають термін *реактивація*. Як бачимо, у лінгвістиці існує не одне термінологічне позначення окресленого мовного явища, що охоплює складний комплекс проблем й уможливує їх вивчення в різних планах. Обстоюючи позицію Л. Мацько, О. Стишова, розуміємо процес актуалізації лексичних одиниць як повернення до активного вживання (у склад актуального словника сучасності) застарілої або рідковживаної лексики, яка перебувала на периферії мовної системи. Як слушно зауважує В. Шмелькова, до основних ознак актуалізованої лексики належать: універсальність, хронологічна та соціально-культурна маркованість, змістовність, динамічність [20, с. 6]. Повернення в узус застарілої або рідковживаної лексики сприяє відродженню духовних традицій, культурних цінностей та суспільних реалій, втрачених у ході історії. Назви одягу і взуття належать до найдавніших номенів, тісно пов'язаних з матеріальною культурою, і є, у свою чергу, одним із виявів особливостей культури. Тому дослідження в межах цієї тематичної групи динамічних лексико-семантичних процесів, що відбуваються в українській мові в нових культурно-історичних умовах в кінці ХХ – початку ХХІ ст., визначає актуальність нашої роботи. Мета статті полягає у вивченні й описі процесів лексичної актуалізації як способу відображення змін у досліджуваній тематичній групі, у вияві основних тенденцій семантичного перетворення актуалізованих лексичних одиниць. Предмет дослідження – лексична актуалізація як один з активних процесів в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. Об'єкт дослідження – актуалізовані номени одягу і взуття в сучасній українській мові. Появу актуалізованої лексики зумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. На думку мовознавців, ключовими є ідеологічні та соціально-економічні явища та процеси, характерні для сучасної України, трансформація в соціальній структурі суспільства, зміни деяких базисних цінностей тощо. Однак, як слушно зауважує Д. Мазурик, лексико-семантичні зрушення передусім зумовлюються "внутрішніми тенденціями мови, система якої несе в собі потенційні можливості до розбудови. Цьому сприяють такі внутрішньомовні фактори, як тенденція до економії мовних зусиль, їх уніфікації, прагнення до системності на всіх мовних рівнях, дія закономірностей формальної або семантичної аналогії, тяжіння до розрізнення номінацій з різною внутрішньою формою, а також завдання експресивно-емоційної стилістичної виразності" [8, с. 7]. Аналізований матеріал дозволив нам виділити в складі актуалізованої лексики дві групи: 1) лексеми, у яких під час актуалізації денотативний макрокомпонент значення не зазнав істотних змін (основні зміни пов'язані з іншими компонентами значення); 2) лексеми, у яких у процесі актуалізації в денотативному макрокомпоненті значення відбулися зміни (у результаті чого відбулася або модифікація значення, або формування нового значення). Критерієм сформованості, появи нового значення або відтинка в актуалізованому слові є регулярність його використання в закріплених традицією (узусом) контекстах, а також здатність слова виражати нове значення поза контекстом

[14, с. 36-37]. Порівняння тлумачення слів, репрезентованих у словниках різних часових зрізів, дає підстави для виокремлення основних типів змін семантичної структури зафіксованих лексичних одиниць.

Погоджуємося з думкою О. Кабиш про те, що "активний процес дистанціювання від російської мови, прагнення до відтворення власне української лексики зумовили відродження низки функціонально маркованих власне розмовних лексичних одиниць, що своєю семантикою та структурою несуть характерні ознаки української мови, та територіально маркованих слів, зокрема тих, що вживаються в західноукраїнській мовній практиці" [7, с. 10]. Так, слово *гердан* у словнику сучасної української мови в 11 томах подано з територіальною маркованістю (діал.) "шерстяна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Гиличині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають шию або голову, чоловіки – капелюхи" [12, Т. 2, с. 54], проте в сучасному словнику іншомовних слів лексему зафіксовано без стилістичного маркування [18, с. 196]. "Річ у тім, – зазначають І. Вихованець, А. Непокупний, О. Ткаченко, – що СУМ відобразив у собі не лише ті лексичні скарби, які своїми творами залишили у спадок нащадкам класики української літератури, але й, на жаль, значною мірою вже невідворотні залишки величезного впливу російської мови, яка домінувала майже в усіх сферах громадсько-політичного, ділового, господарського та культурного життя в Україні" [5, с. 19]. Є лексеми діалектного походження, що не зафіксовано в реєстрі словника сучасної української мови в 11 томах, але подано у великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусела, наприклад, *мешти* "діал. Легкі татарські черевики" [3, с. 666] (зазначимо, що в сучасній художній прозі слово фіксується з ширшим значенням "Черевики", порівняймо "*Тоді летить в крацюму випадку в голову капець, а в гіршому – мешт ...*" [4, с.1]); *однострій* "Уніформа" (лексему зафіксовано в словнику української мови Б. Грінченка, порівняймо *стрій* "Костюмъ, нарядъ" [11, Т. 4, с. 571]).

У незалежній Україні відбувається відродження українських традицій. Усе частіше українські дизайнери починають звертатись у своїх роботах до національних традицій оформлення одягу. Українцям необхідний одяг, що поєднує в собі сучасні модні тенденції, вдалі винаходи, передові матеріали та технології з українськими традиціями, що відповідають нашій антропології, клімату, естетичним уподобанням тощо. Тому, відповідно, відновлюється й значна кількість етнографізмів, таких, як *вишиванка* (останнім часом фіксуємо номен-словосполучення *футбольна вишиванка*, *кацавейка* (у словнику сучасної української мови слово фіксується як хронологічно марковане "заст. Вид жіночої спідниці на ваті, хутрі або на підкладці" [3, с. 523]), *плахта* "Жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотниць перев. вовняної картатої тканини" [3, с. 981], *чільце* "весільний головний убір дівчини" [3, с. 1603] тощо.

У результаті актуалізації деякі хронологічно марковані мовні одиниці нейтралізувалися: лексема *ботфорти* у словниках сучасної української мови в 11 томах та великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусела фіксується як застаріла ("заст. Чоботи з твердими халявами, спереду вище колін" [3, с. 94]), а у словнику іншомовних слів (Київ, 2006) без стилістичного позначення ("франц. *bottesfortes* – міцні великі чоботи – високі чоботи, що мають тверді халяви, розширені у верхній частині" [18, с. 117]); слово *редингот* у великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусела та словнику сучасної української мови в 11 томах зафіксовано зі стилістичним маркуванням "заст. 1. Довгий сюртук широкого крою, якого одягали для верхової їзди. 2. Особливий крій жіночого верхнього плаття" [3, с. 1021], а у словнику іншомовних слів лексема не має такої позначки (порівняймо *редингот* "франц. *redingote* < англ. *ridingcoat* – сюртук для верхової їзди – довгий сюртук широкого покромю. Особливий крій жіночого верхнього вбрання" [18, с. 585]).

У деяких маркованих словах в процесі актуалізації повністю (або частково) змінилися значення, з якими вони вживалися раніше: лексема *лейбик* у короткому словнику жаргонної лексики української мови позначає "мол. Піджак" [15, с.161]. Слово до жаргону прийшло з діалектного мовлення, яке часто зберігає архаїчні назви. У діалекті слово походить від *лейба* "євреї", оскільки в українському середовищі такий жилет носили лише євреї, і означає "діал. 1. Чоловічий верхній одяг (звичайно без рукавів). // Частина чоловічого костюма; жилет. 2. Жіночий верхній одяг" [12, Т.4, с.471-472]. У жаргоні актуалізується значення слова "частина чоловічого костюма; жилет", частково модифікуючись (втрачається сема "жилет", натомість з'являється сема "піджак").

Як показують спостереження, деякі застарілі лексичні одиниці, актуалізувавшись у мові з новим значенням, сучасними кодифікаційними працями не маніфестовані. Наприклад, тлумачний словник української мови подає тільки застаріле значення слова *лосини*, яке було характерне для кінця XVIII – поч. XIX ст., "заст. 3. Штани із шкіри лося" [12, Т.4, с.548], проте в сучасній мові слово має нове значення "різновид жіночих штанів із трикотажу або синтетичного матеріалу, які щільно облягають тіло" і є немотивованим, оскільки такі штани шинють не з лосячої шкіри, а трикотажу або синтетичного матеріалу. Крім того, у сучасній мові семантична структура номена зазнала модифікації внаслідок субституції значення: семи, що характеризували застарілу реалію, "зі шкіри лося", "чоловічі" замінено диференційними семами "із трикотажу або синтетичного матеріалу, жіночі". Актуалізація застарілої назви відбулася на основі подібності сучасних штанів за кроєм до застарілих, таку подібність виявляє диференційна сема "які щільно облягають ноги". Номен *колет* зафіксовано в словнику сучасної української мови тільки із застарілим значенням "у дореволюційній російській і деяких західноєвропейських арміях – короткий військовий мундир із білого сукна" [12, Т. 4, с. 219], але в сучасній жіночій моді це "жакет, що копіює середньовічний колет, з прокладними плечима, щільно облягає тіло" [19, с.110].

Спрошення семантичної структури актуалізованих лексем в основному відбувається шляхом семантичної елімінації (втрата значення): слово *галіфе* в сучасній мові позначає "штани особливого крою, що обтягують литки та коліна і дуже розширюються на стегнах" [12, Т. 2, с.20]. Колись номен позначав "військові, спочатку кавалерійські штани, що щільно обтягували литки, щоб їх було зручно заправляти в чоботи, широкі на стегнах" [19, с. 34]. На сучасному етапі мотивація назви для пересічного мовця непрозора, але з додаткових джерел відомо: слово походить від прізвища генерала Галіфе, що вперше їх одягнув. Номен *гетрив* сучасній позначає "теплий одяг, який носять на ногах поверх взуття від ступні до кісточки або (частіше) до колін" [12, Т.2, с.57], протев XVIII – XIX ст. мав значення "суконні накладки, що застібалися й одягалися на ноги поверх взуття від ступні до кісточки або до колін" [13, с.125].

Семантичний розвиток хронологічно маркованих лексичних одиниць відбувається за загальномовними законами семантичної еволюції слів. Нові значення постають унаслідок метафоричних перенесень. У новому мовному середовищі нейтралізуються семи, пов'язані з діяльністю певної соціальної групи, та розвиваються узагальнені значення: лексему *рейтузи* великий тлумачний словник сучасної української мови фіксує зі значеннями “1. Вузькі штани, які щільно облягають ноги (перев. для верхової їзди). 2. Дитячі або жіночі в'язані довгі штани” [3, с. 1210]; у словнику сучасної української мови слово *сандалії* позначає “1. У давніх греків і римлян – взуття, що являло собою дерев'яну або шкіряну підошву без каблуків, яку прив'язували до ноги ремінцями. 2. Сучасне легке взуття безкаблуків із застібною-ремінцем” [12, Т. 9, с. 52]; номен *хламидаза* фіксований зі значеннями “1. Чоловічий верхній одяг стародавніх греків і римлян у вигляді короткого плаща із застібною на правому плечі або на грудях. 2. розм. Широкий попівський одяг, схожий на рясу. // Незграбний широкий і довгий одяг” [12, Т. 11, с. 75].

Нерідко процес актуалізації супроводжується переінтеграцією значень слова. У словнику української мови Б. Гінченка слово *боти* кодифікується з двома значеннями “1. Сапогъ съ короткимъ голенищемъ; 2. Башмакъ, ботинокъ” [11, с. 90]. Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусела репрезентує цю лексему, фіксуючи на першому місці новоутворене значення “зимове взуття, яке носять поверх черевиків // високі калоші (переважно гумові)”, а на другому – застаріле хронологічно марковане “чоботи з короткими халявами” [3, с. 94]; у великому тлумачному словнику сучасної української мови номен *кени* має два значення, при цьому на першому місці також подано нейтральне значення “те саме, що кепка”, а на другому – застаріле “вид форменого кашкета з прямим дашком і твердим денцем (в арміях та поліції деяких країн, а також у російських чоловічих гімназіях ХІХ ст.)” [3, с. 535].

Отже, актуалізація номенів одягу і взуття в сучасній українській мові, з одного боку, пов'язана з посиленою увагою до лексики, яка є засобом національної ідентичності й самобутності (наприклад, територіально маркованої, розмовної функціонально забарвленої (з ознаками своєрідної фонетичної, морфологічної та словотвірної будови української мови), з другого боку, із тенденцією до економії мовних зусиль. Деархаїзація лексичних одиниць супроводжується розвитком їх семантики, синтагматики, трансформацією змістової структури. Ускладнення семантичної структури слів зазвичай супроводжується процесами розширення або звуження значення лексеми, переінтеграцією значень слова. Дослідження динамічних процесів у лексичній доповіді дозволить у подальшому виявити системні зв'язки в лексико-семантичній групі, проаналізувати способи і засоби семантичної та функціонально-стилістичної диференціації конкурентних номенів.

Література:

1. Баранник Д. Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю) / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. – 31.
2. Бондар М. В. Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця ХХ – початку ХХІ століть: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. В. Бондар; Київський національний університет імені Т. Шевченка Інститут філології. – К., 2004. – 19 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
4. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах / Ю. Винничук. – Л.: МА “Наш формат”, 2011. – 288 с.
5. Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О. Про новий тлумачний словник української мови / І. Вихованець, А. Непокупний, О. Ткаченко // ІV Міжнародний конгрес україністів. Доповіді та повідомлення. – К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2002. – С. 17-21.
6. Дудик М.П. Активізація – актуалізація – реактивація (лексики) / М. П. Дудик // Культура слова. – № 62. – 2003. – С. 30-33.
7. Кабиш О. О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. О. Кабиш; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К, 2007. – 22 с.
8. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексичній сучасної української літературної мови (90-і рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Д. В. Мазурик; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 212 с.
9. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексичній) / Л. Мацько // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15-20.
10. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексичній сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70-90-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / І. А. Самойлова; Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1999. – 16 с.
11. Словарь української мови / Упорядкував Б. Грінченко. – К.: Наук. думка, 1996.
12. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
13. Современный словарь иностранных слов: Толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л.М.Баш, А.В.Боброва и др. – М.: Издатель, 2001. – 928 с.
14. Солганик Г.Я. Лексика газет: Учебн. пособ. для вузов по спец. “Журналистика” / Г. Я. Солганик. – М.: Высш. шк., 1981. – 112 с.
15. Ставицька Л. Короткий словник жаргонової лексики української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
16. Стишов О. А. Українська лексика кінця 20 століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія / О. А. Стишов. – К.: Центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
17. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Л. В. Струганець; Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2002. – 32 с.
18. Сучасний словник іншомовних слів (близько 20 тисяч слів і словосполучень) / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
19. Терешкович Т. А. Словарь моды / Т. А. Терешкович. – Мн.: ХЭЛТОН, 2000. – 464 с.
20. Шмелькова В. В. Сушність процесу лексической деархаизации в современном русском литературном языке: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / В. В. Шмелькова; Российский университет дружбы народов. – М., 2010. – 34 с.